

FRANCIAORSZÁG ÉS ITÁLIA 1848 ELŐESTÉJÉN

Ahogy Herzen látta

1847 januárjában Herzen a szellemet fojtogató, lelket gúzsba kötő Oroszországból külföldre utazott. Az ürügy – hiszen az éveken át száműzetésbe kényszerült, majd rendőri felügyelet alatt álló Herzennek jogcímet kellett találnia, hogy I. Miklós Oroszországában útlevelet kapjon – felesége gyógykezelése volt. Az ürügy nem teljesen mondva csinált, de az elhatározásban egyéb okok játszottak döntő szerepet. Herzen nyugatos volt, aki meggyőződéssel hitte, vallotta, hogy Oroszország része Európának, az európai civilizációnak, így annak megismerését szükségesnek tartotta. Igaz ez még akkor is, ha elfogadjuk, hogy „Bizonyos gondolatai... érintkezési pontokat alkotnak a nyugatos és a szlavofil eszmevilág között”, és „forradalmi érzülete őt közelítette leginkább a szlavofilek közösségi eszményeihez, és amikor és amennyiben szembefordul a nyugati értékekkel, ő teszi a «legszlavofilebb» kritikai megállapításokat”.¹ Tegyük azonnal hozzá, hogy e szembefordulást éppen a valósággal való találkozás, szembesülés első élményei, tapasztalatai, majd az 1848-as forradalmak bukása, az ebből levont – nem mindenben helytálló – következtetések eredményezték.

Szerepet játszott Herzen döntésében az is, hogy a szlavofil–nyugatos vita ekkorra jutott addig a pontig, hogy megromlottak az irányzatok képviselői között a megelőző években igen emberinek, barátinak nevezhető kapcsolatok, sőt a nyugatos táboron belül is olyan mértékben megindult a nézetek ütközése, hogy évtizedes együttaladás, véleményazonosság, mi több barátságok kérdőjeleződtek meg. Úgy vélem, elegendő a Herzen–Granovszkij vitára utalnunk. Az elutazás mellett szólt az is, hogy az orosz értelmiségi körökben az elvágyódás Oroszországból az 1840-es években szinte állandóan napirenden volt. A fojtogató önkényuralom, a haladó gondolkodású emberek tétlenségre kárhóztatása, az Oroszország-szerte lézengő „felesleges emberek” perspektívtalansága közepette e korántsem elszigetelt jelenséget nem egyetlen, de sajátos kiütkeresésnek tekinthetjük. Az okok között említést érdemel az is, hogy Herzen ifjúkora óta vágyakozott Nyugat-Európa, pontosabban Franciaország, Párizs után, ami – ismerve rajongását a nagy forradalom, a nagy eszmék bölcsője iránt – egyáltalán nem meglepő.

Az utazás során élményeket gyűjtve, befogadva sok mindent, ami új, ami más, mint hazájában, Herzen 1847. március 25-én érkezett Párizsba. A „sötét évek” Oroszországból való szabadulás, a reményteljes várakozás, a Párizsban élő barátok, ismerősök (Bakunyin, Szazonov, I. Turgenyev) valóban örömteli, gondtalan első napokat, heteket jelentettek. A nagy remények azonban hamarosan szertefoszlottak. A Franciaországról kialakított elképzelések, melyek az utópista szocialisták és Proudhon munkáin, valamint egy-egy Európában megfordult barát elmondásán alapultak, most szemtől szembe találkoztak a közvetlen valósággal. Lajos Fülöp polgári Franciaországát lépten-nyomon előbukkanó, mély szociális ellentétek, feszültségek, a júliusi monarchia polgárságát morális züllés, civilizációjának álszent képmutatása, népellenség jellemzik.

Herzen az első benyomások hatására úgy döntött, hogy megosztja a látottakat, tapasztaltakat oroszországi barátaival, a Nyugat iránt érdeklődő, fogékony orosz értelmiséggel. Így született meg a *Levelek az Avenue Marigny-ról*, négy levélből álló ciklus, ame-

lyeket Herzen 1847. május 12. és 1847. szeptember 15. között írt, és a Szovremennyik (Kortárs) folyóiratban szánt publikálásra. Témánk szempontjából a levélciklus utolsó három levele tarthat számot érdeklődésre, hiszen az első levélben többnyire az utazás élményeivel, az állomáshelyek leírásával, helyenként vitatható következtetésekkel, bár sokszor érdekes epizódokkal találkozhat az olvasó.

Némiképpen meglepőnek tűnhet, hogy az 1840-es évek, a polgárkirályság társadalmának jellemzését Herzen a párizsi színházak repertoárjának bemutatásával kezdte. A dolgok lényegébe hatolva azonban azt kell mondanunk, hogy ez törvényszerűen következett Herzen azon nézetéből, amelynek központi gondolata a művészetek és a valóság elengedhetetlen kapcsolata, összefüggése. Ez szerinte a művészet valamennyi területén fontos kritérium, de a színház esetében még fokozottabban érvényes, hiszen a színművészet a legközvetlenebb módon képes kapcsolatot teremteni a közönséggel. A színész azonnal, közvetlenül lemérheti a hatást, amelyet játékaival a nézőben kivált: fölösleges, késleltető áttételek nincsenek. A néző a függöny legördüléseiig egy más, a színészek, díszletek teremtette világban él, sőt tovább is az élmény hatása alatt marad. Egy-egy színdarabban, egy-egy igazán jó színészi játékkal formálni lehet a közönség ízlését, szociális-politikai, erkölcsi nézeteit. Nyilvánvalóan e közvetlen élménynyújtás hatalmas erejére gondolt Herzen, amikor – egy színházi előadás után – naplójába (1842. szeptember 13.) az alábbiakat írta: „A színpad... az irodalom parlamentje, szöszék, ...a művészet temploma... Átala a jelenkor kérdéseit lehet megoldani, de legalábbis megtárgyalni, ...ami hatásában rendkívüli. Ez nem előadótérmi előadás, nem prédikáció, hanem valójában a minden részletében kibontott élet.”²

Az Avenue Marigny-ról írott levelek tanúsága szerint Herzen elvárása – az élet lényeges, aktuális kérdéseinek felvetése – a francia színházak többségében nem talált kielégítést. Az éles vagyoni, társadalmi különbségek tükröződéseként a színházakban játszott darabok zöme a polgárság sekélyes ízlésének felelt meg, vagyis „... a színpad mintegy a közönség kiegészítéséül szolgál, ...sehol a legkisebb érdeklődés ...a kor kérdései iránt”.³ A valamikor forradalmi francia polgárságot csupán a bármi áron történő meggazdagodás érdekelte, szembefordult mindennel, amiben uralmának kikezdését, legcsekélyebb veszélyeztetését látta. E polgárságot a hazug, álszent, képmutató morál jellemezte, s mivel pénzével mindent megvásárolhatott, az ő vilásképe, életfelfogása uralta a színpadokat is. Ez pedig a színházi élet ellaposodásához vezetett, hiszen a polgárság szórakozása, színházba járása is képmutató öntömjénezés, olyan műveket nézett szívesen, amelyek őt kedvező színben tüntették fel, olyannak ábrázolták, amilyennek magát szerette volna látni önmaga, s mutatni mások előtt. Herzen kíméletlenül őszinte szókimondással rántotta le a leplet erről az életfelfogásról, mutatta meg a polgárság valódi arculatát, pellengérezte ki sajátosan értelmezett, álszent morálját.

A színpadi szerzők közül E. Scribe volt a legdivatosabb, aki ismerve a polgárság ízlését, mindent megtett, hogy azt kiszolgálja. Olyan színben tüntette fel a polgárságot, hogy az „... meghatódva saját jótékonykodásán, üzleti hősiességén és bolti költészetén, könnyezve nézi a Scribe által életre hívott alakokat. Felismerik magukat és eszményképeiket e hősökben...”⁴

Természetesen Herzen azt is meglátta, hogy nem csak ilyen színház létezett a század-közép francia fővárosában, hanem volt egy másik Párizs, egy másik színház, egy másik közönség is. Ez a másfajta közönség – a „*cenzuson* kívül állók”⁵, vagyis a munkások, szolgák, mosónők stb. – nem a fenti színházakat látogatta. E közönségnek a szórakozása is éppoly egyszerű és őszinte volt (bálok, szabadtéri komédiák), mint ami egész

egyéniségüket, életmódjukat jellemezte. Ha mégis színházi belépőre tudott költeni, akkor sem a burzsoá életmódot magasztaló előadásokat nézte meg, hanem az Olympia cirkuszt, a Théâtre historique vagy a Porte St-Martin műsorait részesítette előnyben, s döntése érthető és helyénvaló volt.

Ehhez a másfajta színházhoz sorolta, s nagyon pozitívan ítélte meg Herzen azokat a törekvéseket, amelyek a klasszikus francia színház hagyományainak ápolását tekintették feladatuknak. E tradíció továbbvitelében főként a Théâtre Français jeleskedett, ahol Corneille és Racine színművei arattak megérdemelt sikert. A klasszikus francia dráma hagyományait őrző előadások a színészek számára is valódi erőpróbát, igazi művészi feladatokat, tényleges alkotómunkát jelentettek.

A francia klasszikusokon, a színdarabjaikban nyújtott kimagasló alakításokon kívül talált Herzen egyéb értékeket is az 1847-es év elejének francia színházaiban. A kortárs írók művei közül a legmélyebb hatást Felix Pias: A párizsi guberáló c. darabja tette rá, amely jelentős sikerrel ment a Porte St-Martin-ban. Barátainak tájékoztatására Herzen részletesen leírta a korabeli Párizsban játszódó mű tartalmát.⁶ A cselekmény elmondása annyiban érdemel figyelmet, hogy kibontakozik előttünk a szereplők jellemzése, s kétséget kizáróan megítélhető, hogy Herzen egyértelműen a társadalom periferiáján tengődő (az alkalmi varrogatásból magát fenntartó Marie Didier és a hulladékokból szerzett maradékokon éppen csak vegetáló, öreg père Jean) szemszögéből értékelte a mondani valót. E jellemzésből az is kitűnik, hogy az uralkodó osztály képviselőinek és azok áldozatainak összeütközésénél az erkölcsi igazságtétel az utóbbiakat illeti meg.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy Herzennek nem tetszett a darab melodramatikus befejezése, amit a III. Napóleon 1851. december 2-i államcsínye után emigrációba vonuló Felix Piasnak szóvá is tett. A szerző egyetértett e megjegyzéssel, de úgy vélte, hogy más végkifejlet esetén a darab Párizsban megbukott volna, mert „a francia nem szeret gyötrő töprengéssel vagy kétségekkel kijönni a színházból. Neki az kell, hogy az úgy legyen lezárva, hogy valamiként megvigasztalódjon, megbékéljen.”⁷

A szóban forgó darab – a valóság könyörtelen bemutatásán, így aktuális mondanivalóján túlmenően – sikerét F. Lemaître (1800–1876) nagyszerű színészi alakításának is köszönhetette. A darab e vonatkozásban is kiemelkedett a korabeli színházi előadások sorából, hiszen egy valóban tehetséges drámai színésznek teremtett lehetőséget – a guberáló szerepében – nagyságához méltó alakításra. Père Jean elesettségében is a gazdagok fölé emelkedő figurájának megformálása, a párizsi közönségen kívül, lenyűgözte Windsor előkelő nézőit, köztük Viktória királynőt is, aki az egyik előadás után meghatódva fordult F. Lemaître-hez: „Párizsban valóban sok ilyen szegény él?” „Sok, felség – válaszolta sóhajtva Lemaître. – Ők a párizsi írek!”⁸ A Herzen által leírtak – így történt vagy másként – sokat mondtak a színész és szerep találkozásáról, a színpadi figura és megteremtője egyéniségének, nézeteinek harmóniájáról.

Herzen tehát kétféle Párizsról írt: a munkások, szolgák, varrónők, szakácsok, pincérek („a cenzuson kívül rekedtek”, a választójoggal nem rendelkezők) Párizsáról és a polgárság, járadékosok, boltosok Párizsáról. Az előbbiek, a nép, csupa pozitív tulajdonság hordozói: őszinték, becsületesek, segítőkészek, tájékozottak, „a nagy hadsereg katonáinak gyermekei és unokái, a szekciók megöregedett tribunjainak gyermekei, unokái”⁹ – így Herzen szimpátiája az ő oldalukon állt. A polgárság, amely a korábbi forradalmakban aktív, az eszmék hordozója volt, mostanra hátrányára változott. Herzen úgy látta, hogy addig játszott haladó szerepet, amíg „törvényen kívül volt, most ...*törvényhozó*”,

„korábban együtt érzett az éhezővel, most miután Isten mindenféle földi jóval ellátta, megveti az éhezőket, nem hisz a szegénységben, azt lustaságnak tartja”.¹⁰

Herzen burzsoáellenességének egyik oka tehát az, hogy a társadalomnak ez az osztálya, csoportja a júliusi monarchia keretei között mássá lett: célját elérte, anyagi jólétet teremtett magának, politikai hatalmat kapott – így eszméit feladta, gazdasági, társadalmi, politikai nézetei megváltoztak. Látnunk kell azonban azt is, hogy az elitélő vélemény további okokra is visszavezethető. Egy ilyen ok például az, amit Herzen arisztokratizmusának nevezhetünk: a nemesi származású Herzen a második levélben némi nosztalgiával ír a francia nemességről, amely dicső múlttal, értékes civilizációval bírt, amely „fenségesen és gyönyörűen bukott meg; mint az erős gladiátor, látva az elodázhatatlan halált, dicsőn akart elesni; e hősiesség emlékműve 1789. augusztus 4-e, a feudális jogokról való önkéntes lemondás...”¹¹

A herzeni megállapítás „hősies önkéntességéről” lehet vitatkozni, számunkra azonban most az tűnik lényegesnek, hogy az arisztokrácia és a polgárság összevetésénél a levél írója az előbbieket többre tartotta, az utóbbiakról pedig kategorikusan kijelentette, hogy „...nincs nagy múltja, és semmilyen jövője. Egy rövid ideig jó volt mint tagadás, mint átmenet... Erejéből a harcra és a győzelemre futotta, de a győzelemmel nem tudott mit kezdeni: nem úgy nevelkedett.”¹² A polgári mentalitásból következett, hogy már a nagy forradalom idején, miközben az egyszerű nép vérét ontotta, hasznot húzott a háborúból, 1815 után választó és képviselő lett, 1830-ban pedig harcra buzdították a népet – a munkást, a diákot, a kispolgárt –, majd saját hatalmukat teremtették meg.¹³

A burzsoáziával szembeni ellenérzés egy másik okaként Herzen utópikus szocialista eszméi jelölhetők meg. Még Oroszországban, az 1830-as, 1840-es években megismerkedett az utópisták (főként Saint-Simon) műveivel, a tökéletes fejlődés árnyoldalait látva Franciaországban nem lehetett kérdéses, hogy az alsóbb rétegek érdekében emeljen szót, nem csupán az utópista tanok következményeként, hanem a humánumtól indítatva is.

Az Avenue Marigny-ről küldött negyedik levélben (1847. szeptember 15.) Herzen voltaképpen a francia polgárságról az előzőekben megrajzolt képet erősítette, színesítette. Amíg azonban eddig a személyes benyomások, a színházak műsora, azok közönsége alapján alkotta az elmarasztaló ítéletet, itt megkísérelt mélyebb elemzést adni, így eszmefuttatásai érintették a gazdaság tudományát, a politikai (köz)gazdaságtant.

Herzen, aki úgy tartotta, hogy „Az anyagi jólétnek fontos szerepe van a társadalomban... De a társadalom fejlődésében a harc az eszmék harcának formájában zajlik le”,¹⁴ a bajok forrását az anyagiasság, a pénz eluralkodásával magyarázta. Abban az országban, ahol a „nagy eszmék” születtek, most az anyagi javak megeremtése került előtérbe. A megelőző évtizedekben hiba volt a gazdasági kérdések mellőzése, most viszont Franciaország a másik szélsőségbe esett: „a gazdasági kérdések mindent megöltek”.¹⁵ A politikai gazdaságtan „a gazdaság és a termelőeszközök fejlődésének elvont tudománya lett, amely az embert mint termelőerőt, mint gépet tekintette; számára a társadalom gyár, az állam piac... Semmi köze az emberhez”. Ez a tudomány a vagyontalanoknak semmit nem adott: „a ne nőssül meg, ne legyenek gyermekeid, menj Amerikába, dolgozz 12–14 órát naponta, vagy éhen halsz” antihumánus „tanácsaihoz” még hozzátette: „nem mindenki hivatalos az élet lakomájára”, s azt a leplezetlen iróniát, hogy „a koldus *ugyanazokkal* az állampolgári jogokkal rendelkezik, mint Rotschild”.¹⁶ Vagyis a gazdaságtan tudománya sem hozott változást a szegényeknek, a kardinális kérdés, miszerint „a legnehezebb szociális feladat: megérteni a személyiségi jogok teljes szentségét, de

nem szétzúzni, atomjaira törni a társadalmat”, nem nyert megoldást. „Ezt, valószínűleg, maga a történelem oldja meg a jövőben”¹⁷ – írta Herzen.

A fentiekben tükröződött Herzen elvesztett bizalma a különféle szocialista, gazdasági elméletekben, illetőleg azok megvalósíthatatlanságában, ugyanakkor felsejlett az egyes ember sorsa, joga az individuális, atomizált kapitalista társadalomban, s innét már csupán néhány lépés a később levont következtetés: Oroszország számára a nyugati fejlődés útja nem kívánatos, a faluközösség oldhatja fel az egyén és közösség ellentmondását, vagyis az orosz szocializmushoz vezető út egyik kiindulópontjához jutott el Herzen.

A negyedik levélnek még az a gondolatsora érdemel említést, amely azt fejtegette, hogy a nép viszonya is megváltozott a polgársághoz. Korábban bízott benne, mert úgy vélte, az ő jogaiért is küzd, most viszont már szembefordult vele, s Herzen úgy látta, „A harc elkezdődött; ki győz majd, nem nehéz megjósolni: előbb vagy utóbb győz majd az új. Ez a történelem útja. Nem a jogban, nem az igazságosságban, hanem az erőben és a korszerűségben van a kérdés kulcsa.”¹⁸ Herzen tehát 1847 szeptemberében mintegy „előrevetítette” az 1848-as februári forradalmat, s ekkor még hitt az új erő, a majdan a polgárság ellen forduló tömeg győzelmében.

A francia polgárságról Herzen által megrajzolt kép – amely ha nem is utasítja el a nyugati fejlődés követését, mint majd az 1848-as forradalmak bukása után, de helyenként megkérdőjelezi – a nyugatosok, (majdani) liberálisok meglepetését, szemrehányását, el-lenézését, felháborodását váltotta ki. A baráti viszony, a politikai nézetkülönbségek, a megnyilatkozók temperamentuma függvényében némelyek egyoldalúságot, sok felszínességet, megint mások tudatos ferdítést, vagy az európai viszonyok kigúnyolását emlegették.¹⁹ Tegyük hozzá: az egyoldalúság, helyenkénti felszínesség nem volt alapatlan; elegendő csupán arra utalnunk, hogy Herzen a burzsoá kifejezést használva nem mindig fejtette ki pontosan, mely csoportjáról, rétegéről van szó. Bírálata többnyire a júliusi monarchia hatalmon lévő pénzarisztokráciáját illette, rá vonatkozott. Amikor viszont a morális züllést, a művészetek iránti közömbösséget, sekélyes ízlést, az alakoskodást ítélte el, ez legalább olyan mértékben a kispolgári mentalitás bírálata, elvetése is.

A Granovszkij, Botkin, Annyenkov, Galahov, Belinszkij által írottak hangulatilag – eltérő mértékben – hatottak ugyan Herzenre, de véleményében alapvetően nem ingatták meg. Franciaországot elhagyva, már a Rómából írt első levélben kiábrándultságának hangot adva összegezte meglátását a francia viszonyokról: „Halott minden: az irodalom, a színház, a politika, a közélet... Guizot az egyik oldalon, a sötét ellenzék gyermeki gügyögése a másikon – ez rémítően borzalmas!”²⁰

A keserűség szülte szavak elegendő magyarázatul szolgálnak, hogy Herzen 1847. október 21-én elindult Párizsból Itáliába. 1847 végét, 1848 elejét, mintegy öt hónapot töltött Itália földjén, többségét Rómában és Nápolyban. Olyan időszak volt ez, amikor az itáliai nemzeti mozgalom úgymond a cselekvés szakaszába lépett.

A látottakat, tapasztaltakat, a levont tanulságokat a *Levelek a Via del Corsóról*, négy részből álló levélciklusban rögzítette. Az írások sok-sok vonatkozásban érdeklődésre tarthatnak számot. Kézenfekvő lehetne, csábító feladat már az útvonal követése is, a postakocsi-megállóhelyeken látottak felidézése. Herzen nagyon jó megfigyelő, tájékozott, remek stílusban írt a csodálatot kiváltó itáliai tájakról, városokról, a dicső múlttól, a középkori Itália általa szomorúnak ítélt történelméről vagy a reneszánsz eredményezte fellendülésről, a reformációról. E levelekről már írásukkor tudta, hogy nem kerülnek közlésre orosz folyóiratban, ezért megállapításai bátrabbak, ha helyenként megkérdőjelezhetőek is, értékesek.

Mondandónk szándékától indítatva a következő kérdéskörökre kívánunk összpontosítani: a korabeli történelmi események ismerete, azok értékelése; a jelentős szerepet játszó vagy Herzen által annak ítélt személyek bemutatása; és a tömegmozgalom, azaz a levelek írója által népnak látott emberek részvétele az eseményekben. A három kiemelt témakör, természetesen, nem választható el élesen, metszéspontjaik, összefüggéseik a történelem logikájából következnek.

Herzen történelmi ismereteit elismerő jelzőkkel illelhetjük. Itt nem a közismert eseményekre (Itália és a francia forradalom, Itália és Napóleon, a bécsi kongresszus döntései, Metternich szerepe, az itáliai nemzeti mozgalom az 1830–40-es években) gondolunk, hanem azokra, amelyek a közelmúltban zajlottak, illetve a tárgyalt időszakban zajlanak. A mondottak illusztrálására következzen egy Genováról tett, szinte futó megjegyzés: „Itt járt Károly Albert, a város a reformot és a megbékélést ünnepelte.”²¹ Az idézett mondat nem azért érdemel említést, mert arra utal, hogy a Genovai Köztársaságot a bécsi kongresszus felszámolta, a Szárd–Piemonti Királysághoz csatolta, s az ellentétek oldódása az 1840-es évek vége felé mutatható ki; és nem is azért, mert utalás van benne az 1847 októberében az uralkodó által hozott igazságszolgáltatási reformra, hanem azért, mert az említett reformok értékelése időtállóan bizonyult: „A változtatások és jogok, amelyeket Károly Albert adott, rendkívül szerények... és IX. Pius és a toscanai herceg reformjai után elkerülhetetlenek, elodázhatatlanok voltak”.²² További példaként említhetőek a Rómában lejátszódó események. Herzen jól látta, hogy – részben a Mazzini-féle sikertelen kísérletek ellenhatásaként is – 1846 körül az egységesítő mozgalomnak az az iránya kerekedett felül, amely a pápai állam égisze alatt vélte megvalósíthatónak Itália egyesítését.

Az 1846-ban pápává választott Giovanni Mastai-Ferretti bíboros, IX. Pius egy reformorozatnak nyitott utat. 1846. július 17. – amnesztia a politikai elítélteknek; 1847 tavasza – az egyházi cenzúra enyhítése, polgári sajtó engedélyezése, önkormányzat Rómának; 1847. október – Államtanács létrehozása, részben világi tagokkal, polgárőrség felállítása, klubok, demonstrációk engedélyezése. Mindezek azt mutatták, a pápa megértette a kor szellemét, s ha intézkedései óvatosak, mérsékelték voltak is, más itáliai államokban is követésre találtak, így hatásuk az egységmozgalom szempontjából nem jelentéktelen.

Az előbbiekhöz hasonlóan mély, részletes ismeretanyagról és összefüggésekről olvashatunk, amikor Herzen a nápolyi eseményeket írta le, illetve kommentálta. A Nápolyban történeteknek Herzen már a palermói felkelés után volt szemtanúja. Így nemcsak az amnesztiatörvény okozta örömnépet, a kiszabadultak számára adott díszebédet a Cafe del’Európában, az esti fáklyásmenetet, a S. Carlo Színházban a tiszteletükre rendezett hangversenyt hallhatta, láthatta, de jelen volt a S. Francesco di Paolo-székesegyházban, amikor a király esküt tett az alkotmányra (1848. február 11.). Ezzel kapcsolatban egészen apró részleteket is megfigyelt (a király hanghordozása a szöveg olvasásakor, a ceremónia befejezése után, lóraszállás előtt II. Ferdinánd szinte titokban, észrevétlenül vetett keresztet), de alig néhány héttel később azt is megjegyezte, hogy a IX. Pius pápa által kihirdetett alkotmány (Róma, 1848. március 16.) megkésett, és rosszabb is a nápolyi alkotmánynál. Szerinte a párizsi forradalom előtt jelenthetett volna valamit, de február 24-e után egy csapásra elvesztette jelentőségét. A pápai alkotmány egyébként is „a katolikus teokrácia és az angol parlamentarizmus torz keveréke”.²³ A pápa és a Szent Kollégium a két kamara javaslatait elvetheti, az, hogy minden világi témáról cenzúra nélkül lehet írni, pedig frázis, mert az, hogy mi a világi: már cenzúra dönti el. A herzeni értékelés fő vonalaiban ma is megállja helyét.²⁴

Szellemes, ugyanakkor ironikus talán túlzó is az a megjegyzése, hogy „az alkotmányban az a legjobb, hogy bizonyította az alkotmányos pápaság *lehetőségét*, mindezt akkor, amikor a világ arról kezdett meggyőződni, hogy *semmilyen* pápára nincs szükség”. Ez az alkotmány a demokratáknak kevés volt, a régi rend híveinek sok, a liberálisokat elégtette ki, akik „a *mérsékelt* haladást szeretik, jobban mondva inkább a mérsékeltséget, mint a haladást”.²⁵

A pápai alkotmányról írott gondolatok már át is vezetnek bennünket a történelmi személyiségekhez, azok jellemzéséhez, hiszen sokat mondanak IX. Piusról. Herzen, akinek szépírói vénája ekkor már közismert, színes portrét festett a forradalom előtti évek és a forradalom első hónapjainak egyik legjelentősebb, bár ellentmondásoktól nem mentes alakjáról. Többször, más-más körülmények között (istentisztelet, áldásosztás, demonstráció idején Róma utcáin) látta a pápát, így a külső jegyekből kiindulva, majd múltját, jelen tetteit értékelve jutott el jellemének legfontosabbnak tartott jegyeihez. Szerinte már a megválasztásában is szerepet játszottak olyan emberi tulajdonságai, mint szerénység, jóindulat, egyéniségének gyengesége. A bíborosok, akik „nem számoltak a kör szellemével”,²⁶ irányítható egyházfőt láttak benne. Az első évek már korábban említett reformjai, amivel elnyerte a római nép bizalmát, az, hogy e reformok keresztülvételében szembefordult a bíborosi testület konzervatív tagjaival, azt a látszatot táplálták, hogy a pápa elfogadta a kihívást, megértette a történelmi szükségszerűséget, és alkalmas személy lehet arra, hogy az egységesítő mozgalom élére álljon.

Az események menete azonban IX. Pius elbizonytalanította, majd meghátrálásra készítette. Herzen ennek első jeleit már 1847. december 31-én felfedezni vélte, amikor – tanácsadói sugallatára – a pápa nem jelent meg erkélyén a tüntető tömeg előtt, majd 1848 januárjának, februárjának eseményei már egyértelműen túlhaladtak szándékán. Az olyan jellemvonások, mint határozatlanság, habozás, az események után kullogás, fokozatosan eltávolították a tömegetől, így Herzen számára teljesen természetes volt, hogy a korábban ünnepelt egyházfő elvesztette népszerűségét. Amikor 1848. február 3-án a Nápolyi Királyságban történtek miatt Rómában nagy ünneplést rendeztek „a Viva Pio nono kiáltáshoz mindig hozzátették: e la costituzione e la liberta”.²⁷

A párizsi, a bécsi forradalom, a milánói felkelés (1848. március 18.) Rómában a radikális erőket mozgósította. A pápa – tömegnyomásra!? – üdvözölte ugyan a lombard felkelést, de amikor toborzás indult meg az osztrákok ellen, megint visszakozott, mert csak „*megengedte* az önkénteseknek, de nem *parancsolta* meg, ...mivel a Szentatya *nem tartja összeegyeztethetőnek* a háborút hivatalával, *tisztségével*”.²⁸ Ugyanakkor azt a hibát is elkövette, hogy nem áldotta meg az önkéntesek zászlóit, csupán a csapatok vezetőit. Herzen meglehetősen keményen ítélte meg a fentiekért a pápát, mielőbbi halált kívánva neki, hogy felelhessen a történelem ítélőszéke előtt.²⁹

IX. Pius az események sodrában valóban egyre távolabb került az olasz nemzeti mozgalomtól, majd szakított is vele. Az utóbbiról Herzen már nem írt, de az ehhez vezető lépésekről többnyire ma is helytálló gondolatokat vetett papírra. Ugyanakkor néhány kérdést fel kell vetnünk: nem voltak-e túlzottak az elvárások? Valóban olyan közel volt-e valaha is a pápa a tömeghez, ahogyan Herzen láttatja? A nép és a pápa „szövetsége” csak az egyházfő miatt bomlott fel? Herzen nem látta, valószínűleg nem is láthatta, hogy Itália egyesítése pápai főség alatt, azaz a világi érdek és a pápaság egyházi érdekei olyan ellentmondást jelentettek, amelyet IX. Pius talán nem is akart, de nem is tudhatott feloldani.

Az itáliai események szereplői közül Herzen számára messze legszimpatikusabb

Angelo Brunetti Cicerovacchio (1800–1849), egy egyszerű szállítómunkás, aki az 1846–48-as népmozgalmak egyik szervezője, vezetője volt. Történelmi személy, de Herzen lelkesült ábrázolásában „népmesei” jegyek is fellelhetők alakjában. Brunetti az a római népvezér, a becsületes római plebejus, aki közel áll a néphez, ismeri szándékát. Politikai tisztánlátás jellemzi, ugyanakkor ravaszság is, ily módon az uralkodó köröket is képes befolyásolni. Ő az, aki kritikus helyzetekben is talál megoldást. Makulátlan tisztasága, egyszerűsége legendát teremtett a nép körében. Cicerovacchio az antik néptribun és az orosz népi hősök összes jó tulajdonságának hordozója, azok szerencsés ötvözeté. Jellemét, az ügy iránti odaadását jól illusztrálja az alábbi epizód: amikor a milánói felkelés megsegítésére Rómában önkénteseket toboroztak, megjelent Brunetti is, tizenöt éves fiával együtt. Mivel tudomására hozták, hogy rá Rómában nagyobb szükség van, mint Lombardiában, így szólt: „Itt a fiam, húsom és vérem, a hazának ajánlom.”³⁰ Az antik hősökre emlékeztető jelenet magát Herzent is könnyekig meghatotta. (Brunetti fegyverrel vett részt a Római Köztársaság védelmében, majd a bukás után Garibaldival együtt a velencei forradalom védelmére sietett, de elfogták és fiaival együtt az osztrákok agyonlőtték.)

A Franciaországban tapasztalt passzivitás után Herzent elragadtatással töltötte el az Itáliában megélelénkült politikai élet. Már Rómában feltűnt neki, hogy az itáliai városokban az egyszerű emberek is politizálnak, Livornóban pedig leplezetlen csodálattal vette szemügyre a polgárórség (civica) tagját, „az il popolo armato”-t.³¹

Mind Rómában, mind Nápolyban szemtanúja volt tömegdemonstrációknak, s ezekről lenyűgöző képeket festett. A népmozgalom (Oroszország után nem csoda) annyira újnak, másnak, szinte hihetetlennek tűnt, hogy ezekről csupa dicsérő, lelkesült szavakat olvashatunk.

A nép megmozdulásai – már a forradalmak előtt is – befolyásolták, előrelendítették az események menetét. Herzen ábrázolásában a tömeg méltóságteljes, fegyelmezett és nyugodt maradt akkor is, amikor megbántották. (A pápa 1847. december 31-én nem mutatkozott az öt éltető tömeg előtt.) A nép megbocsátó, ezek után, 1848. január 2-án a húszezer ember fegyelmezetten vonult Róma utcáin áldást kérni, pedig seholy rendőr, csendőr, a polgárórség tagjai pedig együtt vonultak velük.

A Nápolyban történtek Rómában is tömegmozdulást szítottak; 1848. február 3-án, a pápai sárga–fehér kokárda helyett a háromszínű tűzték ki, az ujjongó nép bejárta a várost, de a pápai lakosztályhoz már nem ment el.

A Nápolyi Királyságban a már említett alkotmány aláírása, a király esküje még a rómainál is hevesebb ünneplést, demonstrációt eredményezett, amelyen a dél-itáliai temperamentum minden kelléke (fáklyásmenet, sapkadobálás, kipirult arcok, csillogó szemek, örömben könnyező, ölelkező ismerősök, ismeretlenek) látható volt.

De Herzen azt is meglátta, hogy a tömeg nemcsak visszafogott, ünneplő tud lenni, de öntevékeny, félelmetes erő is. Amikor Rómába eljutott a milánói felkelés, illetve az osztrák ellenlépések híre, a felháborodott római lakosság leverte az osztrák követségről a címet; azt meggyalázták, számár farkához kötve vontatták Róma utcáin, sárral dobálták,³² majd a fegyverraktárhoz indultak, hogy önkéntesként fegyverrel harcoljanak nem csupán Lombardia függetlenségéért, de egész Itália egységéért is. A toborzásról, a fiatalos lelkesedésről Herzen olyan szemléletes leírást adott, hogy az olvasó úgy érezheti, maga is jelen van, személyesen éli meg a felemelő eseményeket, a hősiek odaadását.

A pezsgő–forrongó itáliai politikai élet 1847 végén, a szemtanúként átélt események 1848 első hónapjaiban – a párizsi kiábrándultság után – Herzent várakozásokkal töltötték

el, hitet adtak neki Itália jövőjét illetően. Mégis a párizsi és az azt követő forradalmak fejleményei arra készítették, hogy az új reményeket tápláló, Európa forradalmainak ismét serkentőjévé lett francia fővárosba utazzon. A forradalmak centrumában tanúja volt a reményt keltő napoknak, a felfelé ívelésnek, a választásoknak, majd a tragikus júniusi eseményeknek, amelyek messzemenő következtetésekhez, Európa „kiégettségének” elméletéhez, Oroszország küldetésének gondolatsorához vezettek. (Ld. Vihar után, 1848; Franciaország és Itália, 1848; Oroszország, 1849; Az oroszországi forradalmi eszmék fejlődéséről, 1851 stb.)

A Via del Corsóról írott levelek nem kerültek publikálásra Oroszországban, így az otthoni kortársak erre nem reagálhattak. A kritikai megjegyzések mégsem maradtak el; jókora késéssel, a szovjet történettudomány részéről érkeztek.³³ Akadnak közöttük elgondolkodtatóak, elfogadhatóak: „romantikus lelkesedés, Herzen ifjúkori álmainak új-jáéledése Itáliában”, vagy „a tömeg alatt a városi lakost érti, a parasztság ábrázolása szubjektív”, mert Herzen rokon vonást keresett és talált az itáliai és az orosz paraszt között, „nem fordított kellő figyelmet a szociális-gazdasági viszonyokra”.

A kritikai megjegyzések másik csoportja – s ez mélyebb elemzés nélkül is bizonyítható – történelmietlen felvetés. A teljesség igénye nélkül: Herzen „nem látta helyesen az osztálytartalmat, az itáliai felszabadító mozgalom burzsoá jellegét”; „az itáliai burzsoázia idealista pozícióban állott”; „a polgárság még forradalmi az osztályviszonyok, osztályellentétek fejletlen volta miatt”, ezért lehettek Herzennek illúziói; „nem talált megfelelő okokat a parasztság passzivitására” stb. Vajon ki látta, ki láthatta *akkor és ott* mindezeket? Érzékelhetőek voltak-e az osztályviszonyok, az osztályellentétek mélységei, amiket egyébként is háttérbe szoríthatott a nemzeti, függetlenségi eszme?!

Mindezek a kérdések nem azt jelentik, hogy Herzen csálhatatlan, tévedhetetlen. Meglátásai itt-ott lehetnek felszínesek, következtetései szubjektívek, uram bocsá tendenciózusak, romantikus lelkesedése befolyásolhatta személyek megítélését, de a franciaországi, itáliai levelek sokszínű ismeretanyagot, az átélt, személyesen megtapasztalt *történelem* annyi szépségét, bonyolultságát rejtik, hogy (újra)tanulmányozásuk napjainkban is méltán tarthat számot érdeklődésre.

Jegyzetek

- 1 *Köves Erzsébet*: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982. 156.
- 2 *Herzen, A. I.*: Szobranyije szocsinyenyij v tridcatyi tomah (a továbbiakban Szobr. szocs.). Moszkva, 1954–1965. T. II. 227.
- 3 Szobr. szocs. T. XXIII. 19–20.
- 4 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 5 Szobr. szocs. T. V. 29.
- 6 Szobr. szocs. T. V. 42–49.
- 7 Szobr. szocs. T. XIV. 357.
- 8 Szobr. szocs. T. XVII. 268.
- 9 Szobr. szocs. T. V. 31.
- 10 Szobr. szocs. T. V. 33.
- 11 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 12 Szobr. szocs. T. V. 34.
- 13 Szobr. szocs. T. V. 35.
- 14 *Niederhauser Emil–Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században. Budapest, 1970. 90.
- 15 Szobr. szocs. T. V. 60.

- 16 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 17 Szobr. szocs. T. V. 61.
- 18 Szobr. szocs. T. V. 66.
- 19 *Köves Erzsébet*: i. m. 166., valamint *Kovács Endre*: *Herzen*. Budapest, 1978. 166–167.
- 20 Szobr. szocs. T. V. 68.
- 21 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 22 Szobr. szocs. T. V. 77.
- 23 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 24 *Gergely Jenő*: *A pápaság története*. Budapest, 1982. 288.
- 25 Szobr. szocs. T. V. 124.
- 26 Szobr. szocs. T. V. 105.
- 27 Szobr. szocs. T. V. 97.
- 28 Szobr. szocs. T. V. 130.
- 29 Szobr. szocs. T. V. 131.
- 30 Szobr. szocs. T. V. 129.
- 31 Szobr. szocs. T. V. 78.
- 32 Szobr. szocs. T. V. 127.
- 33 *Elszberg, J.*: *Gercen*. Moszkva, 1951. 202–212. és Moszkva, 1956. 235–244., valamint *Kommentarii*. Szobr. szocs. T. V. 455–462.